

KİTAP İNCELEMESİ

Fawaz GERGES, *Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East* (Princeton, Princeton University Press, 2018)

Talha İsmail DUMAN

Ar. Gör., Ortadoğu Çalışmaları, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya Üniversitesi.

Bu kitap değerlendirmesine atıf için

Duman, Talha İsmail, Kitap Değerlendirmesi: "Fawaz Gerges, *Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East*, Princeton, Princeton University Press, 2018", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 15, Sayı 60, 2018, s. 163-167, DOI: [10.33458/uidergisi.525106](https://doi.org/10.33458/uidergisi.525106)

Erişim İçin: <https://dx.doi.org/10.33458/uidergisi.525106>

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler
E-Posta: bilgi@uidergisi.com.tr

Bu makalenin tüm hakları *Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği*'ne aittir. Önceden yazılı izin almadan hiçbir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik amaçlı alıntılar bu kuralın dışındadır. Yazıda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East

Fawaz GERGES

Princeton, Princeton University Press, 2018, 528 sayfa. ISBN: 9780691167886

Talha İsmail DUMAN

Ar. Gör., Ortadoğu Çalışmaları, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya Üniversitesi.
E-posta: ismailduman@sakarya.edu.tr

London School of Economics'te Uluslararası İlişkiler profesörü ve Ortadoğu Merkezi'nin kurucusu olan Fawaz A. Gerges, Arap siyaseti ve Ortadoğu'daki sosyal hareketlere dair yaptığı çalışmaların bir devamı olarak nitelendirdiği *Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East* başlıklı kitabında, İslamcılık ile Arap nasyonalizmi arasındaki çatışmanın post-kolonyal Arap siyasetini nasıl şekillendirdiğini açıklamayı hedeflemektedir. Bu iki akım arasındaki "ölümcül rekabet" in Mısır'da ortaya çıkardığı politik fay hattının tüm Arap dünyasına yayıldığını savunan yazar, Müslüman Kardeşler (İhvan) bağlamında İslamcılık ve Mısır ordusu bağlamında Arap nasyonalizmi üzerine yapılan müstakil çalışmaların -iki akımı, etkileşimleri ve kesişim kümeleri olmayan tamamen farklı yapılar şeklinde resmetmek suretiyle- Ortadoğu coğrafyasında yüzleştığımız siyasi atmosferi açıklamakta yetersiz kaldığını ima etmektedir. Gerges'e göre, İslamcılık ve Arap nasyonalizmi, birbirinden çok uzak akımlar olmak yerine, çoğunlukla birbiriyle etkileşim içerisinde inşa edilmiştir ve kritik ortaklıklara sahiptir. Kitabın temel tezini şekillendiren bu yaklaşıma göre, iki akım arasındaki çatışma ve mücadelenin odak noktası, ideoloji değil; güç/iktidar ve devlete sahip olma güdüsüdür. Buradan hareketle, "Arap nasyonalistler ile İslamcılar arasındaki ölümcül mücadelenin tarihini yeniden inşa etmek; bu mücadelenin Mısır ve komşu Arap ülkelerinin siyaseti/toplumu üzerindeki etkisine ışık tutmak" kitabın ana hedefleri arasındadır.

Arap dünyasındaki siyasal dalgalanma haritasını Mısır coğrafyasına odaklanarak göstermeye çalışan yazar, her ne kadar süreci 19. yüzyılın sonlarından başlatsa da çoğunlukla 1950 sonrası Mısır'daki siyasi hareketliliğe yoğunlaşmaktadır. Bunu yaparken de Arap nasyonalizmi ve devrimci İslamcılığın ideologları olan Cemal Abdunnasır ve Seyyid Kutub'un biyografilerini merkeze almaktadır. Arşiv kaynaklarının yanı sıra Nasır ve Kutub'un "dava arkadaşları" ile yapılan derinlemesine mülakatlara dayandırılan biyografik okumaların, düşmanları ve yandaşları tarafından mitleştirilen bu iki ismin ve öncülük ettikleri akımların yeniden değerlendirilmesine imkân sunacağını savunan yazar, bu sayede Arap nasyonalizmi ve İslamcılık'a ilişkin indirgemeci yaklaşımlardan sıyrılarak aralarındaki "düşünsel akışkanlık"ı fark etmenin daha kolay olacağını dile getirmektedir.

Kitapla ilgili çalışmalara 2006'da başlayan Fawaz Gerges, çeşitli Arap ülkelerinde yaptığı iki yıl süren saha araştırmasında önde gelen aktivistler, entelektüeller, siyasetçiler ve sivil toplum liderleriyle görüşmeler gerçekleştirerek, çalışmasına farklı bir boyut kazandırmıştır. Nasır ve Kutub'un yakın arkadaşlarıyla yapılan derinlemesine mülakatlar ise, kitabı ayrıcalıklı kılan noktaların başında

gelmektedir. Birçoğu seksenli yaşlarda olan bu isimlerin kişisel tanıklıklarına başvurulması, “sözlü tarihe değerli bir katkı” sunmuş; “literatürde önemli bir boşluğu doldurmuş”tur. Kitapta tarihsel sosyoloji ve tarihsel-tematik yaklaşımdan yararlandığını belirten yazar; “kolektif eylem, gizli iç mücadeleler, kişiler arası çatışmalar ve kritik dönüm noktaları”na odaklanarak “insan unsuru”nu ciddiye aldığını vurgulamaktadır.

On iki bölümden oluşan kitabın “*Egypt’s ‘Liberal Age’*” ve “*The Anti-Colonial Struggle*” başlıklarını taşıyan ilk iki bölümünde, Mısır siyaset sahnesinde Arap nasyonalistlerin ve İslamcılarının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan süreç ele alınmaktadır. Napolyon’un Mısır seferleri sonrası başlayan Batı dünyası ile etkileşimin, kültürel modernizasyon bağlamında Mısırlı entelektüelleri reformist düşüncelere yönelttiğine vurgu yapılan kitapta, İngiliz emperyalizminin ve Mısır kralının sertlik yanlısı uygulamaları neticesinde, toplumun liberal ve reformist düşüncelerin sahadaki yansımalarını göremediği belirtilmektedir. Öte yandan, İngiliz işgaline karşı milliyetçi vurgu ile öne çıkan Vefd Partisi’nin gerek İngilizler ve Mısır kralı tarafından önünün tıkanması gerekse de birtakım uygulamaları ile toplumsal adaleti sağlama noktasında gösterdiği zafiyet sebebiyle, yarı-liberal politikaların ve politikacıların aşamalı olarak toplum nezdindeki önemini kaybettiğini belirten Gerges, ortaya çıkan boşluğun 1940’larda İslamcılar ve Arap nasyonalistler tarafından doldurulduğunu dile getirmektedir. Yazara göre; “liberal anayasacılık”ın Mısır’daki başarısızlığı sonucunda İngiliz yanlısı eski rejimle halkın arasının açılmasını fırsat bilen İslamcılar ve Arap nasyonalistler ortak hareket etme kabiliyeti yakalamıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren görece yoğun bir şekilde hissedilen seküler düşüncenin 1930’lardan itibaren yerini İslamcı ve muhafazakâr-milliyetçi düşünceye bırakmasının altında yatan temel dinamiklerin de ele alındığı kitapta, 1940’larla birlikte daha radikal bir çizgiye kaydığı belirtilen Müslüman Kardeşler’in o tarihlere kadar sarayla yakın ilişkiler kurarak daha “ıslahçı” bir çizgi benimsediği zikredilmektedir. Önemli bir dönüm noktası olarak 1948’de Filistin sorununun öne çıkmasıyla, Müslüman Kardeşler ile Arap nasyonalistlerin ortak paydalarının arttığına vurgu yapan yazar, geniş bir sosyal tabana sahip olan Müslüman Kardeşler ile onların tabanından istifade etmek isteyen Hür Subaylar arasındaki temasların bu dönemde sıklaştığını dile getirmektedir.

“*The Free Officers and the Ikhwan*” ve “*The Birth of the Deep State and Modern Radicalism*” başlıklı üçüncü ve dördüncü bölümde, Hür Subaylar ile Müslüman Kardeşler arasındaki ilişkinin mahiyetinin yanı sıra, her iki grubun kendi iç dinamikleri ve Cemal Abdunnasır’ın Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasının ardından Müslüman Kardeşler’e yönelik baskı politikasının İslamcılığın devrimci şubesinin ortaya çıkmasına nasıl zemin sunduğu tartışılmaktadır. Arap nasyonalistler ile İslamcılar arasındaki güven bunalımının 1952 Hür Subaylar Darbesi’nden hemen sonra ortaya çıktığına vurgu yapan yazar, temel sorunun devlet yönetiminde kimin hangi rolü üstleneceği ile ilgili olduğunu savunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ideolojik bir ayrışmadan ziyade, güç paylaşımına dayalı bir anlaşmazlık gündeme gelmiştir. Yazara göre; Müslüman Kardeşler, eski üyesi Cemal Abdunnasır’ı darbe yapmak için kendilerini kullanmakla suçlarken, Nasır ise Müslüman Kardeşler’i darbe sırasında üstlenmedikleri rol kadar yönetime ortak olmak istemekle itham etmiştir. Nasır’ın, kritik kararlarda veto hakkı talebinden vazgeçmesi halinde Müslüman Kardeşler’i yönetimin küçük ortağı yapmasının mümkün olduğunu savunan Gerges, Hür Subaylar’ın ve Müslüman Kardeşler’in kendi içerisindeki tartışmaların bu sürece yansımaları da ele almıştır. Kitapta, iki akım arasındaki anlaşmazlıkların belirgin hale gelmesiyle, post-kolonyal dönemde “kimlik” arayışında olan Mısır’da, “birbirine bağlı olmak” yerine “ötekine karşıtlık” üzerinden bir kimlik inşasının ortaya çıktığı tespitinde bulunmaktadır. Buradan hareketle; Nasır’ın derin devleti güçlendirerek tüm muhalif unsurları

baskılama politikasının Müslüman Kardeşler'in içerisinde Seyyid Kutub önderliğinde "devrimci İslamcılık" akımının ortaya çıkmasına zemin oluşturduğuna dikkat çeken yazar, böylece Arap siyaset kültürünü etkileyen "tek adam" modelinin her iki akımda etkili olan "kişi kültü" üzerinden bir geleneğe dönüştüğünü vurgulamaktadır. Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan el-Benna (ıslahçılık) ile Seyyid Kutub'un (devrimcilik) farklı düşünce okullarına mensup olduğuna ısrarla vurgu yapılan kitapta, Kutub'un devrimci İslamcılığı ile bugün IŞİD ve el-Kaide'nin izini takip ettiği şiddet merkezli yaklaşımın bağdaştırılmasının -her ne kadar bu iki örgüt Kutub'un öğretilerine atif yapsa da- doğru olmadığı belirtilmektedir.

Cemal Abdunnasır ve Seyyid Kutub'un hayat hikayeleri ve düşünce/siyaset yolculuklarının konu edildiği "*Young Gamal Abdel Nasser*" ve "*Young Sayyid Qutb*" bölümlerinde, gençliğinde bir dönem Müslüman Kardeşler üyesi olduktan sonra son durak olarak kendisine Arap nasyonalizmini seçen Nasır ile gençliğinde dini göz ardı etmemekle birlikte seküler çevrelerde kendini konumlandıran ve Amerika'da geçirdiği yılların ardından radikal bir dönüşümle devrimci İslamcılığın öncüsü konumuna gelen Kutub'a dair biyografik okumalar yapılmaktadır. Nasır'ın bir ideolog olmaktan ziyade pragmatist bir kişilik olarak öne çıktığını savunan Gerges, Nasır'ın hayatından ve Mısır'da ve bölgede yaşanan gelişmelerden örnekler vererek sürecin Nasır'ın düşünce dünyasını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Kutub'un ise, geleneksel olarak sunulandan daha kompleks ve çok boyutlu bir kişiliğe sahip olduğu görüşünün öne sürüldüğü kitapta, Kutub'un düşünsel mirasının çoğu zaman İslamcılar tarafından kasıtlı olarak yanlış yorumlandığı belirtilmektedir. Kutub'un düşünce dünyasındaki dalgalanmada, seküler edebiyat çevresinde kendisine yer edinmemesinin etkisinin olduğunu iddia eden yazar, İslamcı dairede kabul görmesinin son durak olarak devrimci İslamcılığı seçmesinde etkili olduğunu ima etmektedir. Ancak, yazarın bu tespitin altını dolduracak argümanlar geliştirdiğini söylemek zor görünmektedir. Zira, kitapta 1920'lerde seküler edebiyat çevresinde yer alan birçok ismin 1940'larla birlikte dini yapılanmalara daha sıcak bakmaya başladığı ve kimilerinin buralarda faaliyet gösterdiği de zikredilmektedir.

Nasır'ın ideoloji ile realpolitik arasındaki gel-gitlerini ele alan "*The Lion of the Arabs*" başlıklı yedinci bölümde, idealist politikardan ziyade realist hesapların Nasır'ın Arap nasyonalizmine yönelmesine zemin hazırladığını savunan Gerges, Nasır'ın "resmi İslam"ı kullanmasını, sosyalizme bakışını ve anti-emperyalist duruşunu bu bağlamda değerlendirmektedir. Yine, Hür Subaylar içerisinde üç farklı ekolün aynı anda var olmasını Nasır'ın pragmatizmi ile açıklayan yazar, otoriterizm ve güce başvurma pratiklerini de bu pencereden tartışmaya açmaktadır. Toplumun fakir tabakasını refaha kavuşturma söylemi olmasına rağmen, orta sınıfı büyüterek kendi elit sınıfını oluşturan Nasır'ın -tıpkı 1970'lerde Enver Sedat'ın İslamcılığı araçsallaştırması gibi- "kurumsal militarizm" adına Arap nasyonalizmini yarı resmî ideoloji olarak araçsallaştırdığı ileri sürülen kitapta, söz konusu otoriter uygulamaların Kutub'un devrimci anlayışını tersinden beslediği de savunulmaktadır. Bu bağlamda, "*The Accidental Islamist?*" başlıklı sekizinci bölümde Kutub'un düşünsel ve siyasi serüveninden yola çıkan Gerges, Nasır ile Kutub'un hikayelerinin iç içe geçtiğini iddia etmektedir. Her iki ismin de sosyo-politik ortamdan etkilenecek hayatlarında dalgalanmalar yaşadığını belirten yazar, 1952 darbesi sonrası Kutub'un Hür Subaylar'a destek verdiğini ve otoriter yönetim biçiminden de rahatsızlık duymadığını zikretmektedir. Kutub'un politik bir hesap hatası sonucu 1954'te Nasır'la ters düşmesinin kendisini farklı bir düşünsel/politik platforma sürüklediğini ima eden Gerges'in, bu ayrışmanın önemli sebeplerinden olan ideolojik boyutu fazla hafife aldığı düşünülebilir.

1954'ten itibaren Abdunnasır'ın baskı ve zulümlerine maruz kalan Müslüman Kardeşler üyelerinin gizli bir yeraltı örgütlenmesine gidiş serüvenini ve Kutub'un bu örgütlenmenin başına geçerek İhvan içerisindeki "islahçılar-devrimciler" ayrışmasını tetiklemesini konu edinen "*Qutb's Al-Tanzim al-Sirri*" başlıklı dokuzuncu bölümde, devrimci İslamcılığın el kitabı olarak görülen Kutub'un *Yoldaki İşaretler* eseri ve hakimiyye, cahiliyye gibi kavramlar üzerinden sistem içi/dışı mücadeleye dair İhvan saflarında yapılan tartışmalara odaklanılmaktadır. "Gizli Örgüt/ Al-Tanzim al-Sirri" ile "Ana akım İhvan" arasındaki ilişkiden Hasan el-Hudeybi yanlısı uzlaşmacılar ile Seyyid Kutub yanlısı çatışmacılar arasındaki ihtilafın harekete etkisine kadar pek çok konu bu bölümde tartışmaya açılmaktadır.

Kutub'un 1966'da idam edilmesinden sonraki Nasır dönemini ve Nasır'ın ölümünün ardından başa geçen Enver Sedat dönemini ele alan "*The Decline of the Nasserist Project*" ve "*Sadat's Coup and the Islamic Revival*" başlıklı onuncu ve on birinci bölümlerde, Arap nasyonalizminin popüleritesini kaybederek yerini İslamcılığa bırakmasının nedenleri üzerinde durulmaktadır. Hâkim olan anlatının aksine, Arap nasyonalizminin ivme kaybetmesinin sadece 1967 Arap-İsrail Savaşı'yla açıklanmasının doğru olmadığını savunan Gerges, İhvan bağlamında İslamcılık akımının ön plana çıkmasının da 67 Savaşı sonrası değil, Enver Sedat dönemi ile birlikte olduğunu öne sürmektedir. Yazara göre; Mısır siyasetinde yeni bir sayfa açmak isteyen Sedat, İslamcılığı diğer ideolojilerin karşısında bir kalkan olarak kullanmıştır. Diğer bir ifadeyle, bu dönemde İslamcılık akımı devlet sponsorluğunda toplumsal ve kamusal alanda daha görünür hale gelmiştir. Sedat'ın İslamcılığı araçsallaştırdığını iddia eden Gerges, Nasır'ın hayatta olması durumunda, İslamcıların aynı ivmeyi yakalamasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Öte yandan yazar, 1973 Ekim Savaşı'nın, Suudi Arabistan'la yakınlaşmanın ve Körfez sermayesine bağımlılığın, dini motiflerin ve yapıların Sedat tarafından kullanılmasına zemin hazırladığını da ileri sürmüştür.

Mübarek döneminde Müslüman Kardeşler'in pozisyonunu gündeme taşıyan son bölüm "*The Mubarak Era*" başlığını taşımaktadır. Seyyid Kutub sonrası İhvan saflarında yaşanan ayrışmalara değinilen kitapta, Mübarek döneminde daha bariz görülen gelenekçiler-yenilikçiler tartışmaları üzerinden hareket içerisindeki fay hatlarına dikkat çekilmektedir. İhvan'ın istişare kurulundaki isimleri Kutub çizgisine yakın olmakla itham eden yazar, Mısır rejiminin baskılarının hareket içerisindeki değişim taleplerine karşı bir koz olarak kullanıldığını ileri sürmektedir. Daha önceleri şehirli yöneticilere sahip olan hareketin, bu dönemde kırsallaştığını savunan Gerges, değişime kapalılığın sonucu olarak İhvan'ın Arap Baharı sonrası süreci doğru idare edemediğini vurgulamaktadır. "25 Ocak Devrimi"nde İhvan liderleri en iyi bildikleri şeyi yaptılar: Zamana bırakmak ve Yüksek Askeri Konsey Başkanı Muhammed Hüseyin Tantavi tarafından temsil edilen yeni otorite ile kapalı kapılar arkasında anlaşma yapmak" ifadelerini kullanan yazara göre, İhvan'ın en büyük hatası gücü "araç" olarak değil "amaç" olarak görmesidir. Kitabın sonuç kısmında, 2013'teki Sisi öncülüğündeki ordu darbesini Arap nasyonalizmi ile İslamcılık arasındaki geçmişe dayalı çatışmanın devamı olarak nitelendiren Gerges, her iki akımın kendi mücadelesini meşrulaştırmak için "öteki"yi mazeret olarak öne sürdüğünü, Arap siyasetine üçüncü/yeni bir model sunabilmek için bu kısır döngüyü aşmanın şart olduğunu belirtmektedir. İki akım arasındaki çatışmanın her zamankinden daha kanlı bir hal aldığı belirtilen kitapta, yakın zamanda "radikalleşme" ve "ılımlılaştırma" ikilemi arasında İhvan'dan yeni kopuşların yaşanabileceği öngörüsünde bulunmaktadır.

Arap siyasetini anlam(landırm)a noktasında okuyuculara farklı bir perspektif kazandıran kitap, sadece teorik bir çerçeve sunmak yerine saha araştırması ile argümanlarını desteklemesi bakımından

literatürde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ancak Mısır'da İslamcılık akımını sadece İhvan üzerinden değerlendirmek ve İhvan'ı da hareket içerisinde temsiliyet oranı düşük olan "Kutubcular" bağlamında ele almak, kitabın özgün içeriğine gölge düşürmektedir. Kitapta zaman zaman Seyyid Kutub ve taraftarlarının sayısının az olduğu belirtilmekle birlikte, Mısır İslamcılığının Kutub üzerinden kurgulanmaya çalışılması, çalışmanın önemli problemlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Yine, İhvan Yüksek İstişare Kurulu üyelerinin Kutub çizgisine (devrimci) daha yakın olduğunu söyleyip, tabanın Benna çizgisinde (ıslahçı) olduğunu belirtmek kendi içinde tezatlık oluşturmaktadır. Dolayısıyla İslamcılık tanımının ve İhvan içerisindeki "devrimci", "merkeziyetçi/ıslahçı" ve "reformist" kesimlerinin daha ayrıntılı olarak tartışmaya açılması gerekmektedir. Kitapta eksiklik olarak göze çarpan bir diğer husus ise, "ideolojik kimlikler" in gereğinden fazla küçümsenmesidir. Her ne kadar 60'lı yıllarda ideolojik boyutun kısmen öne çıktığı belirtilse de, iki kesim arasındaki mücadelede ideolojik vurguya hak ettiği değer verilmemiş gibi görünmektedir. Bu sebeptendir ki, ideolojik dalgalanmalar göz ardı edilerek Sisi rejiminin Nasır dönemi Arap nasyonalizminin devamı olduğu tartışmaya açılmadan kabul edilmiştir. Aynı şekilde, Kutub'un demokrasi karşıtı vurgularını "diktatörlük sevdalısı" olmakla izah etmek ideolojik bağlamdaki tartışmaları göz ardı etmekten kaynaklanmaktadır. Öte yandan, bazı bölümlerde birbirini tekrar eden mülakatlara/demeçlere fazlaca yer verilmesi, okuyucuyu kitabın akışından uzaklaştırması bakımından eksiklik olarak zikredilebilir. Yazarın yayına hazırladığı "The hundred-year war for the control of the Middle East" başlıklı yeni kitabında, bu kitapta eksik kalan kısımları/konuları derinlemesine ele almasını umuyoruz.